

А. М. Андрушко,
к. е. н., старший викладач кафедри статистики та аналізу,
Львівський національний аграрний університет
Д. С. Тарасюк,
аспірант кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту,
Львівський національний аграрний університет

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: "МЕРТВІ ВТРАТИ" ЧИ ДОДАТКОВІ ВИГОДИ?

У статті подано теоретичний аналіз впливу держави на функціонування ринку та причин виникнення "мертвих втрат". За допомогою таких понять, як "надлишок споживача" та "надлишок виробника", розглянуто, яким чином змінюються економічні вигоди в умовах тіньової економіки. Коротко охарактеризовано специфіку тіньової економіки в Україні.

The article presents the theoretical background of the governmental influence upon market outcome and the deadweight loss causes. It analyzes market welfare change under conditions of black economy and represents a brief characteristic of the black economy in Ukraine.

Ключові слова: тіньова економіка, "мертві втрати", додаткові вигоди, надлишок споживача, надлишок виробника, ринок.

Key words: black economy, deadweight loss, augmented welfare, consumer surplus, producer surplus, market.

ВСТУП

Тіньову економіку зазвичай вважають явищем негативним, таким, що спотворює економічну реальність і шкодить іміджу держави. Однак, якщо розглянути тіньову економіку не з позиції державної політики, а з боку результатів функціонування ринку та можливостей реалізації підприємницької ініціативи, можна дійти цілком протилежних висновків. Наприклад, багато дослідників вважають, що тіньова економіка має і позитивні аспекти [5—7]. Основна думка цих досліджень зводиться до того, що зменшення прибутковості певних видів діяльності під дією тих чи інших чинників може спонукати підприємства до "переходу в тінь" з метою запобігання знищенню. У такому разі функція тіньової економіки полягає у пом'якшенні впливу кризових явищ на економіку, сприяючи збереженню певних видів бізнесу [7, с. 10].

Враховуючи особливості суспільно-політичної реальності в Україні та специфіку функціонування вітчизняної економіки, такий погляд на речі, на нашу думку, вкрай необхідний і потребує глибшого теоретичного осмислення.

Тіньова економіка в Україні.

Тіньова економіка — це сфера вияву економічної активності, спрямована на отримання доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від державного контролю та сплати податків при здійсненні легальних видів економічної діяльності [1, с. 637]. За оцінками різних експертів, в Україні частка тіньової економіки становить від 30% до 50% ВВП [3; 4; 7; 8]. Однією з основних причин "тінізації" еко-

номіки є високі податки та надзвичайно складна система їх нарахування. Крім того, дослідники називають інші причини: по-перше, високий розмір нараховань на заробітну плату (насамперед внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування) створює стимули для зниження офіційно сплаченої заробітної плати, що нівелює будь-який позитивний вплив від низької ставки податку на доходи фізичних осіб; по-друге, серйозні адміністративні перешкоди часто створюють додатковий тягар для платників податків і призводять до схем ухилення (включаючи корупцію); по-третє, платники податків часто мають враження, що сплачені податки погано та неефективно витрачаються державою, що тим самим створює дозвольну культуру ухилення від сплати податків [2, с. 3].

Вищеозначені причини призводять до того, що в Україні в тіньовому секторі опиняється не тільки нелегальний бізнес (такий, що має кримінальний характер), а й цілком легальні види діяльності. З позиції держави, при здійсненні таких видів діяльності допускаються адміністративні порушення, і вони є незаконними, однак, з позиції суб'єктів підприємницької діяльності, можливостей формування їхнього добробуту, таку ситуацію можна охарактеризувати як позитивну.

Спробуємо з'ясувати, в якій же спосіб держава впливає на результативність функціонування ринку та формування вигод для його учасників. Однак, перш ніж перейти до деталей, відзначимо, що для спрощення та прозорості аналізу нам доцільно зробити наступні припущення:

1) тіньова економіка як явище, котре намагається

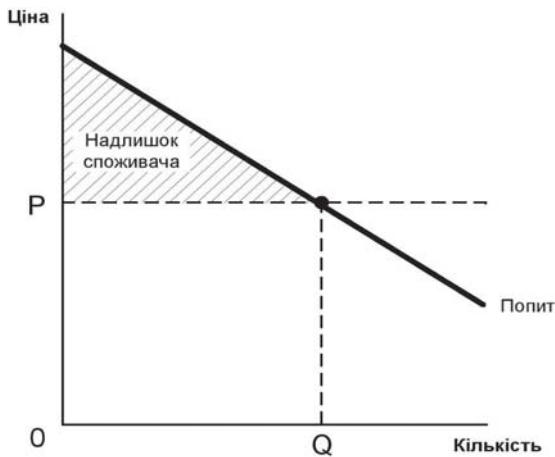

Рис. 1. Надлишок споживача*

* Джерело: [12, с. 83].

уникнути контролю держави, є стихійним проявом економічних законів і підпорядковується лише їхній об'єктивній дії;

2) конкуренція на ринку є досконалою;

3) Результати функціонування ринку є важливими лише для продавців і покупців — безпосередніх учасників ринку.

Результати функціонування ринку

Базовими інструментами для вивчення результатів функціонування ринку та визначення вигод учасників ринку є два поняття — надлишок споживача та надлишок виробника. Ці інструменти дають можливість відповісти: "Чи є розміщення ресурсів, визначене ринком, бажаним?", "Чи можна покращити економічні вигоди, змінивши в певний спосіб дохід ринку?".

Для відповіді на ці питання необхідно спочатку визначити, в який спосіб виміряти економічні вигоди суспільства. Один із варіантів: додати надлишок споживача та виробника, сума яких визначатиме сумарний надлишок. Надлишок споживача — це надлишок вигоди, яку отримує споживач від купівлі певного товару [12, с. 82; 15, с. 813], різниця між ціною, яку він готовий заплатити, і реальною ринковою ціною. Інакше кажучи, надлишок споживача показує вигоду, яку отримують покупці від участі у функціонуванні ринку. На рис. 1 зображено криву попиту, яка показує оцінку споживачами кожної наступної одиниці товару. Товари, вартість яких для споживача є вищою за ціну, купують. Розмір надлишку споживача показує площа під кривою попиту та над ціною.

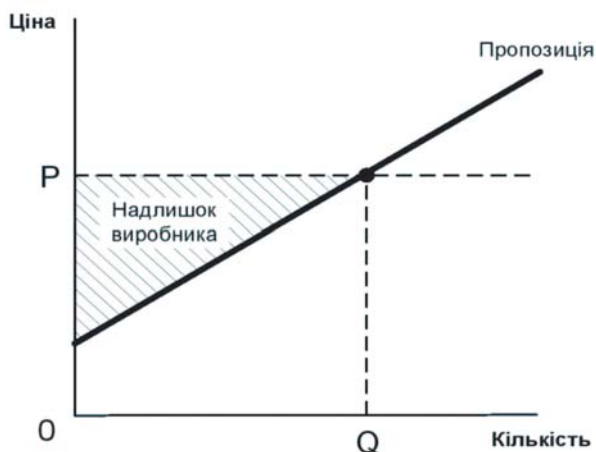

Рис. 2. Надлишок виробника*

* Джерело: [12, с. 358].

Надлишок виробника — це надлишок виручки від продажу, який отримує виробник [12, с. 358; 15, с. 813], різниця між мінімальною ціною, яку готовий запропонувати виробник, і реальною ринковою ціною цього товару. Тобто надлишок виробника показує вигоду, яку отримують продавці. На рис. 2 розмір надлишку виробника показує площа над кривою пропозиції та під ціною.

Отже, природно використати сумарний надлишок, як мірло економічних вигод суспільства.

Якщо розподіл ресурсів максимізує сумарний надлишок, можна говорити про те, що такий розподіл є ефективним. Якщо розподіл не є ефективним, це засвідчує, що деякі здобутки від торгівлі між продавцями і покупцями були втраченими. Наприклад, розподіл є неефективним, якщо виробник виробляє товар не з найменшими витратами, тому переміщення виробництва від виробника з високими витратами до виробника з низькими витратами зменшуватиме загальні витрати продавців, а отже, збільшуватиме сумарний надлишок. Відповідно розподіл є неефективним, якщо товар споживають покупці, оцінка яких є найнижчою, тому переміщення споживання від покупців із низькою оцінкою товару до покупців із високою оцінкою товару збільшуватиме сумарний надлишок.

Підсумовуючи, розуміємо, що:

— вільний ринок розміщує пропозицію товарів для тих покупців, оцінка яких є найвищою, відповідно до їхнього бажання купувати;

— вільний ринок розміщує потребу товарів для тих продавців, котрі можуть виробити їх за найменших витрат.

Відповідно до виробленої та проданої кількості товару за ринкової рівноваги неможливо підвищити економічні вигоди зміною розміщення споживання серед покупців та зміною розміщення виробництва серед продавців.

Однак, чи можливо підвищити економічні вигоди збільшенням чи зменшенням кількості товару? Відповідь — "ні", оскільки вільний ринок виробляє таку кількість товару, яка максимізує суму надлишку споживача та надлишку виробника. Вільний ринок робить суму надлишків споживача і виробника настільки великою, наскільки це можливо. Інакше кажучи, результат роботи ринку за досягнення рівноваги — це ефективне розміщення ресурсів.

Спробуємо тепер розібратись, у який же спосіб змінюються результати функціонування ринку, коли в його роботу втручається держава.

Вплив держави та "мертві втрати".

Держава потребує значних коштів для реалізації суспільних проектів (будівництво доріг і шкіл, організація поштових перевезень і т. п.), утримання адміністрації президента та величезної кількості народних обранців. Тому основною і безпосередньою формою впливу держави на економіку є її податкова політика.

Коли держава вводить податок з метою наповнення бюджету, таке втручання має істотний вплив на попит і пропозицію на ринку. Простіше кажучи, після введення податку ціна на ринку для покупців зростає, тобто вони змушені віддавати більше коштів за той самий товар або послугу, а для продавців зменшується, тобто продавці отримують менше коштів після втручання держави. У підсумку покупці й продавці розділяють податковий тягар незалежно від того, на кого він покладений [11, с. 160].

Рис. 3 зображує діаграму попиту і пропозиції на ринку та ілюструє ці ефекти; ключові зони позначено літерами від А до F. Для спрощення на рисунку не показано зміщення кривих, однак зауважимо, що одна з кривих повинна зміщуватись, що залежить від того, на кого покладено податок. Важливим для нашого аналізу є те, що податок створює певну прогалину між ціною, що платять покупці, та ціною, яку отримують продавці. Через таку податкову прогалину кількість проданого

падає нижче рівня, якого можна було б досягти без податку. Тобто податок на продукт зменшує розміри ринку цього продукту.

Для того, щоб виміряти здобутки та втрати від оподаткування продукту, ми повинні врахувати вплив податку на покупців, продавців та державу. Вигода покупців — це надлишок споживача, вигода продавців — це надлишок виробника, вигода держави — це надходження, які вона отримує після введення податку. На рис. 3 податкові надходження держави відображено сегментами B і D .

Щоб побачити, як саме податок впливає на загальні економічні вигоди суспільства, розглянемо економічні вигоди до введення податку. Без податку ціна та кількість знаходяться на перетині кривих попиту та пропозиції (P_1, Q_1). Оскільки крива попиту відображає бажання покупців купувати товар, надлишок покупця — це зона між кривою попиту та ціною: $A+B+C$. Подібним чином, оскільки крива пропозиції відображає кошти продавця, надлишок продавця — це зона між кривою пропозиції та ціною: $D+E+F$. Якщо немає податку, доходи від оподаткування відсутні.

Сумарний надлишок — це сума надлишків покупця і продавця: $A+B+C+D+E+F$. Інакше кажучи, сумарний надлишок — це зона між кривими попиту та пропозиції аж до точки рівноваги.

Тепер розглянемо економічну вигоду після того, як введено податок. Ціна, яку платять покупці, зростає від P_1 до P_b (price for buyers), отже, надлишок споживача тепер утворює лише зона A (зона під кривою попиту та над ціною покупця). Ціна, яку отримують продавці, спадає від P_1 до P_s (price for sellers), отже, надлишок продавця тепер утворює лише зона F (зона над кривою пропозиції та під ціною продавця). Кількість, що продається, зменшується до Q_2 , надходження держави утворюють зони $B+D$.

Загальний надлишок таким чином становить суму надлишків покупця та продавця і надходжень до держбюджету: $A+B+D+F$.

Тепер ми можемо побачити ефект від оподаткування, порівнявши економічні вигоди до і після введення податку. Податок зменшує надлишок споживача на зони $B+C$, а надлишок продавця — на зони $D+E$. Податкові надходження становлять зони $B+D$. Покупці й продавці стають біднішими, держава — заможнішою.

Зміна загального добробуту полягає не лише в зміні надлишку споживача (зменшення), надлишку продавця (зменшення) та зміні податкових надходжень (збільшення). Якщо об'єднати ці три частини, бачимо, що загальна економічна вигода від функціонування ринку зменшилася на зони $C+E$. Отже, втрати для продавців і покупців перевищують надходження, які отримує уряд. Зменшення загального надлишку, яке є результатом введення податку (або іншої урядової політики) і яке деформує виробіток ринку, утворює "мертві втрати". Зони $C+E$ відображають розміри цих втрат.

Ми вже відзначали, що ринок розміщує ресурси ефективно, тобто рівновага попиту і пропозиції максимізує загальний надлишок покупців і продавців на ринку. Коли податок збільшує ціну для покупців та зменшує для продавців, він спонукає покупців менше споживати, а продавців — менше виробляти, ніж за відсутності оподаткування. Оскільки покупці та продавці вимушені реагувати на таке спонукання, розмір ринку зменшується до рівня, нижчого за оптимальний (від Q_1 до Q_2). Податки створюють негативний стимул, вони є причиною того, що ринок розміщує ресурси неефективно. "Мертві втрати" і тіньова економіка.

Тепер спробуємо застосувати вищезначену методику і проаналізувати економічні вигоди на ринку в умовах тіньової економіки. Оскільки держава створює негативний стимул для покупців і продавців, то в них залишається дві можливості — покинути ринок і втратити можливі прибутки або "вийти в тень". У цьому випадку

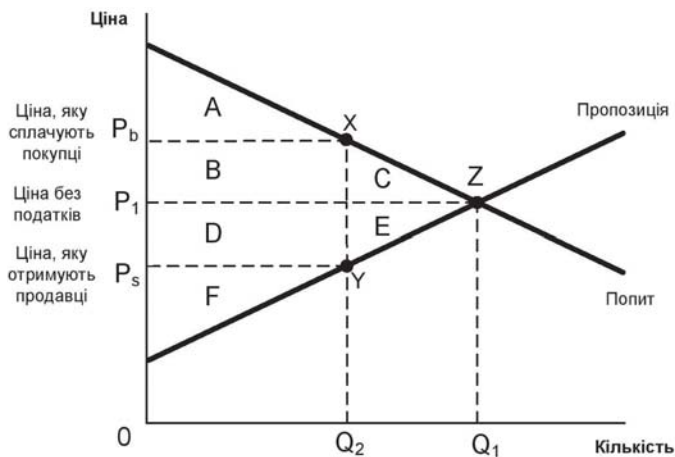

Рис. 3. Вплив податку на розподіл економічних вигод*

* Джерело: [11, с. 162].

ку вони ризикують, однак можуть заробляти гроші та реалізовувати особисті амбіції. Дилема при цьому є дуже простою — якщо очікувана вигода є більшою, ніж ризик, то "вихід у тень" є доцільним.

"Вихід у тень" означає, що підприємці не змінюють сутності своєї діяльності, яка полягає у виготовленні та доставці на ринок товарів або послуг, а лише змінюють її офіційне спрямування, тобто ігнорують втручання держави. У такій ситуації ринок керується лише законами економічними, а не суспільними, і тому може розміщувати ресурси ефективно. Інакше кажучи, здійснення підприємницької діяльності "в тіні" значною мірою зменшує "мертві втрати", а в ідеальному випадку призводить до їх повної відсутності.

Та це не єдиний можливий висновок, бо введення податку призводить до зміни ціни і для продавця, і для покупця. Тобто реально в економіці може існувати дві ціни — ціна на офіційному ринку, ринку, де продавці й покупці сплачують податок, і ціна на ринку неофіційному, де продавці й покупці здійснюють свою діяльність "в тіні", взагалі не сплачуючи податків. Ціна на неофіційному ринку за законами економіки повинна наближатися до "ефективної" ціни, тобто ціни, яка формується за ефективного розміщення ресурсів на ринку і яка є нижчою від ціни, що формується на ринку, де введено податок. Тобто ціна на "тіньовому" ринку повинна була б бути нижчою ніж на ринку офіційному.

Така ситуація знову створює певну цінову прогалину, однак тепер ця прогалина не зменшує надлишок споживача і надлишок виробника, а, навпаки, збільшує його, оскільки логічним видається, що тіньові підприємці послугуватимуться у своїй діяльності вищою ціною, але аж ніяк не нижчою.

На рис. 4 показано, як тіньовий ринок може збільшити свої економічні вигоди. Оскільки ні покупці, ні продавці не платять податку на тіньовому ринку, ринок знову повертається до свого початкового стану, тобто сумарний надлишок, який є мірилом економічних вигод, — це зона між кривими попиту та пропозиції аж до точки рівноваги: $A+B+C+D+E+F$. Більше того, прогалина між ціною на офіційному і неофіційному ринках створює резерв надлишку. Для покупців цей резерв вимірюється відрізком XZ , а для продавців — відрізком YZ . Природно допустити, що ці резерви можуть бути реалізовані на ринку, тобто продавці можуть збільшити розмір пропозиції на довжину відрізка ZY_1 (відрізок ZY_1 дорівнює відрізку YZ), а покупці — розмір попиту — на довжину відрізка ZX_1 (відрізок ZX_1 дорівнює відрізку XZ). В результаті такого збільшення утворюється новий сегмент, позначений на рис. 4 буквою G . Сегмент G показує розмір додаткового сумарного надлишку, який може виникнути на ринку в умовах тіньової економіки. Оскільки відрізки XZ та ZX_1 , а також відрізки YZ та ZY_1

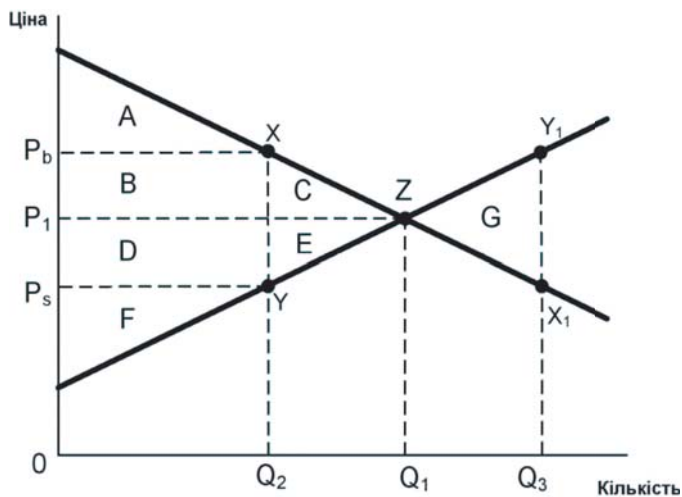

Рис. 4. Економічні вигоди в умовах тіньової економіки*

* Розроблено авторами на основі: [11, с. 162].

є рівними, площа сегмента G дорівнює сумі площ сегментів C та E, тобто розміру "мертвих втрат" на офіційному ринку.

ВИСНОВКИ

Із проведеного нами аналізу можемо зробити кілька важливих висновків:

— тіньова економіка запобігає виникненню "мертвих втрат";

— існування цінової прогалини між офіційним та неофіційним ринком збільшує сумарний надлишок, приводячи до зростання економічних вигод учасників ринку;

— розмір додаткового сумарного надлишку дорівнює розміру "мертвих втрат", які виникли б за умови офіційного здійснення підприємницької діяльності.

Зазначені висновки, однак, потребують деяких коментарів. По-перше, здійснюючи аналіз, ми припустили, що в тішовій економіці ринок керується лише законами економічними, а не суспільними, відтак, може розміщувати ресурси ефективно, однак у реальному житті вплив суспільства може бути досить істотним, а "вихід у тінь" не безкоштовним для підприємців. Ці кошти можуть набувати як форми дійсних грошових витрат — хабарі податківцям, міліціонерам та іншим наглядовим державним органам або штрафи за здійснення неофіційної підприємницької діяльності, так і існувати у формі морального тиску на свідомість підприємців — життя у постійному страху про майбутнє свого бізнесу.

По-друге, ми припустили, що на ринках існує досконала конкуренція. Однак у реальному світі конкуренція дуже часто є далекою від досконалості, що може бути причиною того, що ринки є неефективними. В цьому контексті доцільно відзначити, що податки є лише однією з причин виникнення "мертвих втрат". Держава може встановлювати неофіційні "правила гри" в конкурентному середовищі, коли "свої" мають кращі стартові умови ведення бізнесу, ніж решта громадян.

Третє наше припущення стосувалося того, що виробіток ринку має значення лише для покупців і продавців на ринку. Однак у реальному світі рішення покупців і продавців на ринку інколи впливають на людей, які не є учасниками ринку взагалі. Забруднення навколишнього середовища є класичним прикладом виробітку ринку, який впливає на людей, що не є на ринку. Через такі побічні ефекти економічні вигоди для учасників ринку залежать не тільки від вартості товару або послуги для покупців, а і від витрат для продавців.

Загальний висновок дослідження полягає в тому, що тіньова економіка є засобом уникнення (принаймі часткового) "мертвих втрат" та джерелом підвищення економічних вигод і добробуту громадян у ситуації, коли держава про них не dbae. Очевидно, що держава не повинна припиняти ділову активність, спрямовану на зростання добробуту її громадян, а радше державним мужам варто замислитись, як розподілити цей добробут на все суспільство. Цивілізованими інструментами такого розподілу є зменшення податкового тиску, спрощення системи нарахування податків та законодавче забезпечення чесних і прозорих умов ведення бізнесу.

Література:

1. Економічна енциклопедія: [у 3-х т.] / Т. 3. Ред. Б.Д. Гаврилишин, С.В. Мочерний та ін. — К.: Тернопіль, 2001.
2. Ерке Ю., Бетлій О., Кірхнер Р., Джуччі Р. Пропозиції щодо детинізації економіки України / Німецька консультативна група, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій: Берлін/Київ, червень 2011 р. — 23 с.
3. Мінекономіки визначатиме обсяг тіньової економіки по витратам електроенергії [Електронний ресурс]. — Доступний з: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/08/3/3139265/>
4. Огреба С.В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України [Електронний ресурс]. — Доступний з: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpn/2011_7/33MAS.pdf
5. Плюси і мінуси тіньової економіки [Електронний ресурс]. — Доступний з: <http://news-from-usa.ru/2010/04/03/plyusi-i-minusi-tinovo%D1%97-ekonomiki/>
6. Рачинський С. Тіньова економіка Європи [Електронний ресурс]. — Доступний з: <http://www.experts.in.ua/inform/smi/detail.php?ID=88205>
7. Тищук Т.А., Харазішвілі Ю.М., Іванов О.В. та ін. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання. Аналітична доповідь. — К.: НІС, 2011. — 31 с.
8. Юринець В. Особливості функціонування тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. — Доступний з: <http://www.soskin.info/ea/1999/11-12/19991278.html>
9. Becker G.S. and Mulligan C.B. Deadweight Cost and the Size of Government // Journal of Law and Economics. — 2003. — Vol. XLVI. — P. 293—340.
10. Lyssiottou P., Pashardes P. and Stengos T. Estimates of the Black Economy based on Consumer Demand Approaches // The Economic Journal. — 2004. — Vol. 114, No. 497. — P. 622—640.
11. Mankiv G.N. Principles of Economics, Fourth Edition, Harvard University, Thomson South-Western, Willard, OH, 2007 — 896 p.
12. Oxford Dictionary of Economics, 3rd edition, in John Black, Nagar Hashimzade and Gareth Myles (Ed.). — New York: Oxford University Press Inc., 2009. — 506 p.
13. Pissarides C. A. and Weber G. An Expenditure-based Estimate of Britain's Black Economy // Journal of Public Economics. — 1989. — No. 39. — P. 17—32.
14. Smart M. Taxation Incentives and Deadweight Loss in the System of Intergovernmental Transfers [Електронний ресурс]. — Доступний з: <ftp://economics.utoronto.ca/pub/repec/TOR/tecipa/files/UT-ECIPA-MSMART-96-03.pdf>
15. The Fortune Encyclopedia of Economics [in David R. Henderson (Ed.)]. — New York, NY: Warner Books Inc., — 1993. — P. 876.
16. Wallace C. and Latcheva R. Economic Transformation Outside the Law: Corruption, Trust in Public Institutions and the Informal Economy in Transition Countries of Central and Eastern Europe // Europe-Asia Studies. — 2006. — Vol. 58, No. 1. — P. 81 — 102.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2012 р.